

Examining Josef Campbell's Hero's Journey Pattern in the mystical and literary interpretations of the repulsion and attraction of intellect in the poem of Aksir AL-Jo noon and Tahrir AL-fonoon

Tayebah Vatanparast Parizyi*, Fatemeh Koopa**
Ali Mohamad Poshtdar***, Ali (pedram) Mirzaei****

Abstract

Allegorical and mystical literature is a manifestation of the effects of ethical conduct. Passing through the stages of the spiritual journey is an example of the intersections of myth and mysticism. In the poem of "Aksir AL-Jo noon and Tahrir AL-fonoon," the subject of the repulsion and attraction of intellect is presented in the form of a spiritual journey where one can trace the footsteps of the mythical hero's journey.

This paper aims to investigate and analyze the stages of the journey of intellect in comparison with the hero's journey pattern of Joseph Campbell. Based on the findings, the journey of intellect shows significant similarities and parallels with Campbell's model. The purpose of the journey of intellect is its manifestation in the determination of forms and its return from this material world to its original position. The journey of intellect, following Campbell's model, consists of three stages: call, initiation, and return. Ultimately, as Campbell has pointed out, by reaching the stage of annihilation

* Lecture in Department of Persian Language and Literature, Payamnoor University, Tehran, Iran (Corresponding Author), vatanparast@pnu.ac.ir

** Professor, Department of Persian Language and Literature, Payamnoor University, Tehran, Iran, Fkoopaa@pnu.ac.ir

*** Professor, Department of Persian Language and Literature, Payamnoor University, Tehran, Iran, am.poshtdar@pnu.ac.ir

**** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payamnoor University, Tehran, Iran, ali.pdram.mirzaei@gmail.com

Date received: 15/09/2024, Date of acceptance: 21/12/2024

and attaining cosmic power, it transforms into the essence of non-being and achieves eternal peace.

Keywords: Aksir al-jonoon and Tahrir al-Fonoon, repulsion and attraction of intellect, The Hero's Journey, Joseph Campbell, Myth.

Introduction

The role of myth in human life has been inevitable from ancient times to the present and future. Joseph Campbell sees myths as clues that lead us towards our deepest spiritual potential and propel us towards enlightenment and attraction. In his theory of the monomythic, by introducing the hero, he shows that the hero is in pursuit of self-discovery and knowledge that leads to a journey.

The existential nature of mystical literature is the creation of myth; because mystical literature, like other human sciences, is a domain of occurrence and accumulation of ancient patterns and archetypal thoughts. The ontological aspect of human and his divine nature transforms mysticism into a constructed knowledge and culture in which the seeker strives like an epic hero to battle against his own ego in order to triumphantly rid his soul of shadows and veils that scream insincerity, and by dispelling the dark and ignorant self-indulgence, illuminate the light of self-discovery.

One of the mystical and allegorical works of the Literary return style where one can examine and trace the footsteps of the hero's journey. Is the "Poem of AK sir AL-Jo Noon and Tahir AL-fonoon? Therefore, in the present research, the authors have attempted to analyze the stages of the mythical/mystical journey based on the Campbell's pattern and demonstrate the extent to which the stages of the intellectual journey correlate and align with Campbell's pattern.

Materials and methods

The present research is of a descriptive-analytical nature and was conducted using a library method. The main focus of the study is on mystical literature, specifically on the only existing handwritten copy of the is the Poem of " Aksir AL-Jo Noon and Tahrir AL-fonoon " which has been corrected and rewritten by the authors in the form of a doctoral thesis at the Faculty of Persian Language and Literature at Payame Noor University of Tehran in 2021.

Discussion & result

The Poem of " AK sir AL-Jo Noon and Tahrir AL-fonoon " is a symbolic and mystical work attributed to the Literary return style, which includes Persian and Arabic poems. It aims to teach the etiquettes of the Sufi path and the stages of spiritual journey, combining the foundations of mysticism and Sufism with Shia' beliefs, and expressing educational and religious points.

One of the main topics in the mentioned work is the mystical interpretation of the attraction and repulsion of the of intellect which is presented in the form of a mythical/mystical journey and unfolds in three stages of invitation, determination, and return. The different stages bear a striking resemblance and correspondence to the hero's journey pattern outlined by Joseph Campbell.

The "attraction and repulsion of intellect "is a mystical and allegorical interpretation of the hadith about intellect and ignorance is attributed to Imam Sadiq.

According to this hadith, the first intellect is the first and most beloved creation of God because it did not disobey the command of God to "Go and come" The other intellects are partial manifestations of the light of the first intellect and are positioned in the rank of attraction and repulsion .

Regarding "repulsion and attraction of intellect", two perspectives have been presented: 1- attraction and repulsion **First Intellect**, (First Emanation or Active Intellect), where its repulsion is the descent in the rank of determinations and, upon returning towards the Divine, reaches the stage of attraction and transforms into an **Active intelligence**. This formative journey from Divine to Divine. 2 -repulsion and attraction of partial intellects, where the purpose of its repulsion, is the descent of Prophet Adam (AS) from paradise to the earthly abode, and by accepting his repentance towards the God, returns back to his original abode and reaches attraction. This journey is from creation to the Divine. The common aspect of both stages is that transitioning from repulsion to attraction, necessitates a voluntary death or annihilation of material and egoistic aspects and reaching to the eternal existence in God.

The author of "AK sir AL-Jo Noon and Tahrir AL-fonoon " depicts this ascent and descent in the form of a spiritual journey. A journey that begins with a divine call and the intellect becomes an active intellect after going through difficult and challenging stages. This stage is interpreted as the navel of existence based on Campbell's model.

Conclusion

The mythological and mystical journey of the intellect in the poem of Aksir AL-Jo Noon and Tahrir AL-fonoon " is one of the mystical allegories in Persian literature that bears a significant resemblance to the hero's journey pattern of Joseph Campbell. According to this pattern, the hero goes through three stages of departure or initiation, achievement, and return, each with its own challenges. From a known land to an unknown land filled with dangers and monstrous forces, the hero embarks on a mythical journey. At the end of the journey, the hero reaches the state of annihilation and attains a state of abundance in unity. The result of this annihilation is eternal peace and liberation from turmoil and self-worship. The hero transforms into a powerful force in existence through acquiring astonishing power. During the journey of the intellect in the poem of " Aksir AL-Jo Noon and Tahrir AL-fonoon," the hero (the first intellect) becomes an active intellect, receiving grace from its source and spreading it to the entire world, becoming the source of happiness and misery for the beings of the world.

The application of Campbell's hero's journey pattern in " Aksir AL-Jo Noon and Tahrir AL-fonoon " illustrates that mystical literature, although a reflection of previous centuries' mysticism in the Literary return style, provides a good platform for discussing and studying many challenging topics and themes in analytical psychology, such as those of Carl Gustav Jung and his followers, including Joseph Campbell.

Bibliography

- Abu Nasr Farabi, Mohammad (2017), civil policy, translated by Hassan Malik shah, Third edition, so rush. [In Persian]
- AK sir AL-Jo noon and Tahrir AL-fonoon, Manuscript Available at Malik Library and Museum of Tehran. [In Persian]
- Coleini, Mohammad ibn Ya'qub. (2008), Principles of Kofi, Translated by Comerehei .M, Volume1, Tenth edition, Oven Publishing. [In Persian]
- Campbell, Joseph (2002), Iranian Mythology and Commitment, Translator A. Bah rami, Enlightenment Publications and language Studies, Tehran. [In Persian]
- Campbell, Joseph (2006), The Hero of a Thousand faces, Translator Shady Khosrow Panah, Mashhad, and Sunflower Publications. [In Persian]
- Carbone, Henry (2005), Islam in the land of Iran, Translated by Kohkan, Reza, first volume, Research Institute of Islam in the land of Iran. [In Persian]
- Fayez, Gholamreza (2003), Reviews on the Book of Nehayat-Alhekmat, Volume4: Qom: Institution for Publishing the Works of Imam Khomeini. [In Persian]

345 Abstract

- Green, Wilfred and others (2004), *Foundations of literary Criticism*, Translated by Taheri. F, Tehran: Niloofar Publishing. [In Persian]
- Guderzi, Korosh (2021), *Myths and Sufism*, Second Edition, Lorestan: Surah camp. [In Persian]
- Homai, Jalalahuddhn (2006), *Molavi letter (What does Molavi say?)*, Tehran: Publishing of Homa. [In Persian]
- Ibn Arabi, Mohiuddin (2017), *Futuh-at-e-Makkiyah*, Translated by Mohammad khajavi, Tehran: Molly. [In Persian]
- Jean-Jacques Chevalier, Alain Gerbran (2020), *the Culture of Symbols*, Translator Sudaba Fazali, Tehran: Nice Bookstore. [In Persian]
- Khatami.Ahmad (2001), *History of Iranian literature in the period of literary return. From the Safavid Empire to the Defeat of the Constitutional Monarchy*. Tehran: Paya. [In Persian]
- Khomeini, Ruhollah (2012), *Description of the Hadith of Soldiers of Intellect and Ignorance*, Imam Khomeini, Publishing and Editing Institute. [In Persian]
- Kashani. Ezzeddin Mahmood (1997), *Mesbah -Al- Hedayeh and Meftah-Al- Kefaywh*, Corrected by Homaei. j. Qom: Homa. [In Persian]
- Motahari, Morteza (1995), *Collection of works, Philosophical articles*. Tehran: Second Edition, Sadra Publishing. [In Persian]
- Mulla Sadra (2005), *Description of Osule Kafi*, Corrected by Ostadi, Reza, First volume, Tehran: Publications of the Mulla Sadra Islamic Wisdom Foundation. [In Persian]
- Namvar Mutlaq, Bahman and Behrouz, Awadpour (2019), *Myth and cognitive mythccording to Jjoseph Campbell*, Tehran: Mogham. [In Persian]
- Pour Namdarian, Taghi (2017), *Secrets and Secret Stories*, Ninth edition, Tehran: Elmi. [In Persian]
- Rastgar Fasai, Mansour (2021), *Figuring in Mythology*, Third Edition, and Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]
- Saiadi.Jafar (1998), *Mule Sandra's dictionary of philosophical Terms*, first Volume, Printing and Publication of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Shabestari.Mahmood(2007), *Golshane Raz*, Corrected by Behrouz Servatian, Second Edition, International Publishing House. [In Persian]
- Shajieey.puran (1961), *Semantic Forms in the School of Introversion*, Tehran: Virayesh. [In Persian]
- Tusi, Abu Nasr Siraj (2014), *Allomea fi Tasavof*, edited by Rinaluddin Alan Nicholson, translated by Mehdi Hojjati, Tehran: publishing of mythology. [In Persian]
- Tayyabzadeh, Dagwood (2016), *The History of the Evolution of Sufism and Islamic Mysticism in Iran*, First Edition, Tehran: A lasting legacy. [In Persian]
- Vahed Doost, Mahvash (2000), *Mythological Institutions in Shah Name*, Second Edition, and Tehran: publishing of Soroush. [In Persian]
- Zarin Koob, Abdul Hossein (2006), *Iranian philosophy Association*, Sixth edition, Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]

Walter, R, 1986, al-farabi on the perfect state. Abu Nasr Alfarabi mabadi Ara Ahl Almadina arvised text with introd, trand comm oxford Clarendon press. [In English]

Doctoral These:

Vatanparast, Tayebbeh, (2021), Proofreading the Manuscript of Aksir al-Jonoon and Tahrir al-Fonoon, "Doctoral Thesis, Tehran, Department of Persian language and literature, Tehran, Payame Noor University

Journals

Irajpour, Mohammad (2011), A review of Qajar Mysticism, Journal of Literature and Language Faculty, of Literature and Human Sciences, Shahid Bahonar University, Kerman, New Course, Number29,26 in Arrow. [In Persian]

Hosseini Nik, Syed Mohamad and Syed Hashem. Golestani. FathAliakbari.H(2018), Intellect from the Point of View of Mulla Sadra, Sadra's Encyclopedia, autumn, Period24, Number93. [In Persian]

Houshang, Majid and Toufigh Hooeini (2022-2023) mystical Analysis of Manichaeen myth of Ormazd Baghs journey to the land of Darkness. Classical Persian, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS) Biannual Journal, Vol.13.No2, autumn and Winter2022-2023. [In Persian]

Qaemi, Farzad (2009), Analysis of Siral Abad al-Maad Sanai Ghaznavi Based on the Method of Archetypal Mayth Criticism, Al-Zahra University Mystical Literature, Winter quarterly.NO.1. [In Persian]

بررسی تطبیقی الگوی سفر قهرمان جوزف کمپبل در تفسیر عرفانی و ادبی ادبار و اقبال عقل در نسخه خطی منظومه اکسیرالجنون و تحریر الفنون

طیبه وطن پرست پاریزی*

فاطمه کوپا**، علی محمد پشتدار***، علی (پدرام) میرزایی****

چکیده

ادبیات تمثیلی و عرفانی از عرصه های تجلی آثار سلوک محور است. گذراز مراحل قرار دادی برای سالکان نمونه ای از اشتراکات اسطوره و عرفان است. در منظومه اکسیرالجنون و تحریر الفنون، مبحث ادبار و اقبال عقل در قالب سفری معنوی مطرح شده است که می توان رد پای سفر اسطوره ای قهرمان را در آن پیگیری کرد.

نوشتار حاضر، با هدف بررسی تطبیقی و تحلیلی مراحل سفر عقل با الگوی سفر قهرمان جوزف کمپبل انجام شده است. بر اساس یافته ها سفر عقل با الگوی کمپبل مطابقت و مشابهت بسیاری دارد. مراد از ادبار عقل تجلی آن در صورت تعینات و اقبال آن، رجعت دوباره از این عالم مادی به جایگاه نخستین است. سفر عقل طبق الگوی کمپبل در سه مرحله دعوت، عزیمت و بازگشت انجام می پذیرد و در پایان همان گونه که کمپبل اشاره کرده است، با رسیدن به مرحله فنا و به دست آوردن نیروی کیهانی تبدیل به ناف هستی شده و به آسایشی ابدی دست می یابد.

* مربی گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول)، vatanparast@pnu.ac.ir

** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، FKoopaa@pnu.ac.ir

*** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، am.poshtdar@pnu.ac.ir

**** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، ali.pdram.mirzaei@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها: اکسیرالجنون و تحریر الفنون، ادبار و اقبال عقل، سفرقهرمان، جوزف کمپبل، اسطوره.

۱. مقدمه

اسطوره‌شناسی با جنبه‌های گوناگون و آیین‌های آن، سهم بزرگی از پژوهش‌های بشر در عصر حاضر را به خود اختصاص داده است. در کنار شناخت؛ تفسیر و تحلیل اساطیر ملل، جنبه‌های تاثیرگذاری و تاثیرپذیری، تجلی و تطبیق آن نیز مورد بحث قرار گرفته است.

عرفان یکی از مقوله‌هایی است که می‌توان رد پای اسطوره را در آن پیگیری و بررسی کرد؛ زیرا همانند اسطوره نوعی نگرش رازناک به جهان هستی است که به مرور زمان با آداب و مناسک خاصی همراه شده و با اساطیر قرابت‌ها و شباهت‌های پنهان و آشکار دارد. با بررسی آثار عرفانی، می‌توان به رابطه معنا داری بین برخی جنبه‌های اسطوره و مناسک عرفان عملی دست یافت.

مراحل سلوک و گذر، تشریف، رجعت و بازگشت جاودانه از جمله مواردی است که هر کدام به نوعی در اسطوره و عرفان تجلی کرده‌اند. بررسی این مطلب می‌تواند، بیانگر نوعی تاثیرپذیری و تجلی میان مقوله‌های عرفان و اسطوره باشد. (گودرزی، ۱۴۰۰: ۱۱)

واپسین روزهای عمر ادبیات عرفانی فارسی، دوره بازگشت ادبی است که علاوه بر تاثیرپذیری عام از سبک خراسانی و عراقی، اصالت و قدمت شعر فارسی را با آگاهی‌ها و تجربه‌های نوینی روبه‌رو کرده و شالوده‌های فکری آن را گسترش داده است.

شعر دوره بازگشت؛ گرچه از جایگاه بلند و درخشش دوره‌های پیشین بی‌نصیب مانده است، ولی در جایگاه میراثی ملی و گاه ارزشمند نیاز به مطالعه جدی‌تر دارد. در بررسی دقیق اشعار و فضای ادبی آن روزگار، ویژگی‌های ممتاز و گاه بی‌تکرار یافت می‌شود. (ایرج‌پور، ۱۳۹۰: ۲۸)

و بدون ارزیابی این آثار، جستجو در تصوف ایران نیز ممکن نخواهد بود. (زرین کوب، ۱۳۸۵: ۳۴۸) همچنین شناسایی آثار عرفانی و ادبی زبان فارسی می‌تواند در پژوهش‌های ادبی و اسطوره‌ای/عرفانی، سراسر دنیا گره‌گشا و اثرگذار باشد. فردریک مولر فیلولوژیست انگلیسی-آلمانی معتقد بود: «بدون زبان و بدون مطالعه مشرق زمین، اندیشیدن غیر قابل تصور است.» (کمپبل، ۱۳۸۱ به نقل از مولر: ۱۲۲)

منظومه اکسیرالجنون و تحریرالفنون، از آثار ادبی عهد قاجاری است. مصنف جهت تشریح عرفانی احادیث شیعه و مبانی عرفان و تصوف از اساطیر ملی و مذهبی به شکل تمثیل و تلمیح استفاده کرده است؛ از جمله بخش های اصلی در منظومه ی فوق، تفسیر عرفانی مبحث "ادبار و اقبال عقل" است که در قالب سفری اسطوره ای/عرفانی بیان شده است و با الگوی سفر قهرمان جوزف کمپل شباهت و مطابقت بسیار دارد. تحلیل و بررسی تطبیقی مراحل این دو سفر هدف اصلی نوشتار حاضر است.

۱.۱ مبانی نظری

جوزف کمپل (استاد ادبیات کالج سارا (۱۹۰۴-۱۹۸۷) نظریه خود، مبنی بر همسانی ساختاری مشترک میان روایت های اساطیری با عنوان «مونومیت» یا «سفر قهرمان» را در کتاب قهرمان هزار چهره شرح می دهد. این سفرمدلی انعطاف پذیر و در مجموع مشتمل بر هفده مرحله است که بسته به نیازهای داستان، می توان مراحل آن را حذف و یا تکرار کرد.

تک اسطوره جوزف کمپل در حکم یک روش اسطوره شناختی، نظر بر این دارد که تمام روایت های اسطوره ای اقوام جهان از یک کنشگر بنیادین به نام قهرمان، بهره می برند، که او را یک کنش بنیادین است به نام و نشان "سفر قهرمان". این سفر در بنیان خود به شکلی چرخه ای پیش می رود. چرخه ای که خود بر روایت خطی عزیمت /تشریف/بازگشت استوار است. کمپل برای سفر قهرمان دو وجه آفاقی (جهان اکبر) و انفسی (جهان اصغر) قائل است که در نقطه عطف این سفر به بیان خود کمپل (ناف هستی) است که دیگر نه یک وجهه از سفر قهرمان بلکه «وجه» آن را در عام ترین تعبیر ممکن، تبیین می کند. (نامور مطلق و عوض پور، ۱۳۹۸: ۱۱۲)

بر طبق این الگو، یک قهرمان پس از سفری مخاطره آمیز به حیطه شگفتی های ماوراء الطبیعه به پیروزی قطعی دست می یابد و هنگام بازگشت نیروی آن دارد که به یارانش برکت و فضل نازل کند. (کمپل، ۱۳۸۵: ۴۰) این سفر برای به دست آوردن چیزی نیست بلکه برای باز پس گرفتن نیرو و جایگاهی است که قهرمان در آن قرار داشته است و عمل بزرگ قهرمان رسیدن به معرفت وحدت در عین کثرت و معرفی آن به دیگران است. (همان جا: ۴۷)

اسطوره شناسی کمپل یک اسطوره شناسی تطبیقی ساخت گراست که در اساس آن، اصول عرفان شرقی لحاظ شده است. او در تک اسطوره ی خود با گردآوری تمام قهرمانان اساطیری از اقصای نقاط جهان و تطبیق پیرنگ داستانی تک تک آنها، الگوی واحدی به نام

قهرمان که شخصیت محوری تمام اقوام جهان است و سفر او پیرنگ تمامی داستان‌های اسطوره‌ای در تمام فرهنگ‌های جهان را تشکیل می‌دهد. سفر این قهرمان با تک تک مراتب آن یا دآور وجه انفسی و وجه آفاقی سیر و سلوک عارفانه‌ی شرقی به طور توأمان است و این در حالی است که تطابق این دو هم درمبختی از اسطوره‌شناسی کمپیل با عنوان «ناف هستی» مطرح می‌شود. (نامورمطلق و عوض پور، ۱۳۹۸: ۷۱)

به اعتقاد کمپیل

اسطوره روح زنده‌ی هر آن چیزی به شمار می‌رود که ازفعالیت‌های ذهنی و فیزیکی بشر نشأت گرفته است. اسطوره همانند دری پنهان است که از طریق آن انرژی لایزال کیهانی در فرهنگ بشری تجلی می‌یابد. او همچنین برای اسطوره چهار کارکرد عرفانی، تأویلی، اجتماعی و تعلیمی لحاظ می‌کند. (نامورمطلق و عوض پور، ۱۳۹۸: ۱۲۰-۱۲۲)

سفر قهرمان گرچه در ظاهر به دلیل کنش‌های قهرمان در هر مرحله، سفری کاملاً جسمانی است؛ اما هر فعل جسمانی دراصل برای ارتقاء وجهی از شخصیت قهرمان است و به بیان عرفانی «نفس قهرمان» را تعالی می‌بخشد.

بن مایه‌ی نظریه‌ی کمپیل، تحول روانشناختی قهرمان از طریق تداوم سفر مذکور است. آنچه ایده آلیسم افلاطون کبیر با عالم می‌کند. (طبقه‌بندی آن در دو سطح مثال‌ها و تمثیل‌ها و تبیین رابطه تمثیلی بین این دو) روان‌کاوی فروید و در ادامه یونگ با انسان می‌کند. (طبقه‌بندی ضمیر او در دو سطح خود آگاه و ناخودآگاه و تبیین رابطه بین این دو) کمپیل با بهره‌گیری از هر دوی اینها، در قالب نموداری ساده در پی تبیین این نکته است که وجه روحانی و درونی سفر قهرمان اصل است و همه اقدامات جسمانی او در این سفر فرع برآن است. (نامورمطلق و عوض پور، ۱۳۹۸: ۱۱۳)

۲.۱ پیشینه

در رابطه با سابقه و پیشینه‌ی تحقیقات انجام شده در زمینه‌ی بررسی پارادایم سفر قهرمان جوزف کمپل در آثار عرفانی فارسی، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد.

مقاله‌ی "تحلیل سفر عرفانی شهریار بر اساس نظریه‌ی جوزف کمپل" نوشته‌ی سهیلا لویمی، که مراحل سه‌گانه نظریه کمپل در آن بررسی شده است. پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، مریم السادات رضوی در دانشگاه پیامنور با عنوان "سفر قهرمان در مثنوی مولوی با

رویکرد تک اسطوره جوزف کمپبل^۱ از دیگر پژوهش‌هایی است که در این زمینه انجام شده است. مقاله پژوهشی با عنوان "تحلیل سفر روحانی ارداویراف در ارداویرافنامه بر اساس الگوی کمپبل"، اثر مشترک خلیل بیک زاده و احسان زندی طلب و آثار متعددی که اشاره به تمامی آنها در این مقال نمی‌گنجد؛ اما در رابطه با منظومه ی اکسیرالجنون و تحریر الفنون چه به صورت عام و چه به صورت خاص (بررسی الگوی سفر قهرمان)، تا کنون هیچ گونه پژوهشی به جزء رساله دوره دکتری و مقاله ای با عنوان (تحلیل محتوایی و بررسی ویژگی های سبکی نسخه خطی «اکسیرالجنون و تحریر الفنون» به قلم نگارندگان این نوشتار، انجام نشده است.

۳.۱ مسئله پژوهش و ضرورت تحقیق

نقش اسطوره در زندگی بشر از دیرباز تا حال و آینده اجتناب ناپذیر است. جوزف کمپبل، اسطوره‌ها را سرنخ‌هایی می‌داند که ما را به سوی عمیق‌ترین توان معنوی خود می‌کشاند و سبب می‌شوند تا به سوی اشراق و جذبه پیش رویم. وی در نظریه ی تک اسطوره خود با معرفی قهرمان، نشان می‌دهد که قهرمان در پی جستجو و شناخت خود است که به سفر می‌پردازد.

ماهیت وجودی ادبیات عرفانی، اسطوره‌آفرینی است؛ زیرا ادبیات عرفانی همانند سایر علوم انسانی قلمرو وقوع و انباشت کهن‌الگوها و تفکرات آرکی‌تایپی است. وجه اُنتولوژیکی انسان و فطرت الهی او، عرفان را تبدیل به دانش و فرهنگی ساخته که در آن سالک می‌کوشد همانند قهرمان حماسه به نبرد با من خویشتن برود تا بتواند پیروزمندانه نفس خود را از سایه‌ها و نقاب‌هایی که مینیت را فریاد می‌زنند، بزدايد و با افنای بخش تاریک و سرشار از جهل و غرور نفس، چراغ روشنایی و خودشکوفایی آن را برافروزد.

از مباحث اصلی منظومه اکسیرالجنون، شرح عرفانی و ادبی مبحث "ادبار و اقبال عقل" در قالب تمثیل سفری اسطوره ای و عرفانی است. به دلیل شباهت و مطابقت این سفر با بسیاری از مراحل الگوی سفر قهرمان کمپبل، بررسی آن در پژوهشی مستقل ضروری به نظر می‌رسد؛ از اینرو در پژوهش حاضر نگارندگان سعی کرده‌اند، به تحلیل مراحل سفر اسطوره ای/عرفانی عقل برمبنای الگوی کمپبل، پردازند و نشان دهند که مراتب سفر عقل تا چه میزان با الگوی کمپبل، مشابهت و مطابقت دارد.

۴.۱ روش مطالعه

پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی و با روش کتابخانه‌ای انجام شده است. محور اصلی کار در بخش ادبیات عرفانی، تنها نسخه‌ی خطی موجود از منظومه‌ی اکسیرالجنون و تحریر الفنون است که تصحیح و بازنویسی آن، توسط نگارندگان در قالب رساله دکتری در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه پیام نور تهران، در سال ۱۴۰۰ تألیف شده است.

۲. درآمدی بر عرفان دوره قاجاری و منظومه اکسیرالجنون و تحریر الفنون

تصوف در دوره قاجاری و سبک بازگشت ادبی، همانند دوره‌های گذشته وجود داشته است. جان‌بینی و جهان‌بینی عرفانی شاعران این دوره، هر چند پرورش یافته‌ی محیط شیعه‌پرور نوادگان شیخ صفی‌الدین اردبیلی به شمار می‌آید، در هم‌آوایی آن با تصوف حلاج و شبلی بی‌نظیر است. (خاتمی، ۱۳۸۰: ۸۹) سید حیدر آملی در قرن هشتم، عرفان شیعی را براساس نظریه‌ی ابن عربی تدوین نمود و با قدرت گرفتن مرعشیان در مازندران و سلسله جودییه در خراسان و در نهایت روی کار آمدن صفویه، تشیع مذهب رسمی شد و تصوف مرکز اساسی اسلام قرار گرفت؛ در نتیجه تصوف و تشیع امتزاج یافتند. (طیب زاده، ۱۳۹۵: ۴۸۱) به اعتقاد هانری کربن، تشیع منبع عرفان اسلامی است و اهل معنا (عرفا و حکما) به جوهره‌ی تشیع وفادارند. (کربن، ۱۳۸۴، ج اول: ۲۰۹) تصوف در عهد قاجاری به فعالیت خود در محیط تشیع ادامه داد و در ادبیات سبک بازگشت نیز بازتاب گسترده‌ای یافت؛ ازجمله آثار عرفانی در این دوره، منظومه‌ی «اکسیرالجنون و تحریرالفنون» است. اثری تمثیلی و عرفانی مشتمل بر اشعار فارسی، عربی و ملمعات که تعلیم آداب طریقت، تلفیق مبانی عرفان و تصوف با عقاید شیعه و بیان نکات تعلیمی و مذهبی از اهداف مصنف است.

تنها نشانی که از مؤلف داریم، کاتب (محمد بن جعفر حبیب الله تویسرکانی) او را از خاندان «برغانی» و با تخلص شعری «مجنون» معرفی کرده است. خاندان برغانی از زعمای علمای قزوین در قرن سیزده بوده‌اند. (وطن‌پرست، ۱۴۰۰: ۵۱-۵۲)

دراکسیرالجنون به لحاظ فکری، وزنه‌ی نگاه انفسی بر نگاه آفاقی و عرفان بر شعر برتری دارد و مصنف رسیدن به حقیقت را در گرو تقید به شریعت محمدی (ص) و سلوک در طریقت ولایت و امامت حضرت علی (ع) می‌داند:

بررسی تطبیقی الگوی سفر قهرمان ... (طیبه وطن پرست پاریزی و دیگران) ۳۵۳

نیست شرعی غیر شرع مصطفی نیست راهی جز طریق مرتضی

(اکسیرالجنون: ۲۱)

اشاره به معتقدات تشیع همچون واقعه ی غدیر، مسئله رویت، آیه ی تطهیر، شرح عرفانی حدیث کمیل، انتظار فرج حضرت قائم، ادبار و اقبال عقل از اهم موضوعاتی است که به صورت مستقیم و یا در قالب تمثیل و حکایت و زبان رمزپیان شده است. اکسیرالجنون و تحریر الفنون به لحاظ ساختار، از سه بخش دیباچه با مضمون وحدت وجود؛ مثنوی وپاره ای رباعیات تشکیل شده است.

۱.۲ ادبار و اقبال عقل در اکسیرالجنون و تحریر الفنون

مبحث ادبار و اقبال عقل در دفتر اول مثنوی در منظومه اکسیرالجنون و تحریر الفنون، تفسیری عرفانی، تمثیلی و ادبی از «حدیث اخلاقی عقل و جهل» منسوب به امام جعفر صادق (ع) است. متن حدیث در کتاب اصول کافی بدین شرح است:

أَخْبَرَنَا أَبُو جَعْفَرٍ مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ قَالَ حَدَّثَنِي عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا مِنْهُمْ مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْعَطَّارُ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ الْعَلَاءِ بْنِ رَزِينَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ اسْتَطْفَظَهُ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَقْبِلْ فَأَقْبَلَ ثُمَّ قَالَ لَهُ أَذْبِرْ فَأَذْبَرَ ثُمَّ قَالَ وَ عَزَّتِي وَ جَلَالِي مَا خَلَقْتُ خَلْقًا هُوَ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْكَ وَ لَا أَكْمَلْتُكَ إِلَّا فِيمَنْ أَحَبُّ أَمَّا إِنِّي إِنَّاكَ أَمْرٌ وَ إِنَّاكَ أَنْهَى وَ إِنَّاكَ أَعَاقِبُ وَ إِنَّاكَ أُثِيبُ. (کلینی، ۱۳۸۷: ۳۲).

سماعه بن مهران گوید: من نزد ابو عبدالله جعفر بن محمد علیه السلام - بودم. از عقل و جهل سخن جریان یافت. حضرت صادق علیه السلام - فرمودند: عقل و لشکر او و جهل و لشکر او را بشناسید تا هدایت شوید. سماعه گفت: گفتیم، فدای تو گردم، ما چیزی نمی شناسیم مگر آنچه تو به ما شناسانی.

آن حضرت فرمود: همانا خدای تعالی آفرید عقل را از نور خود و آن اول مخلوق از عالم ارواح است. پس به او گفت، روی برگردان و او روی برگردانید. پس از آن گفت: روی بیاور، روی آورد. فرمود خدای تعالی: آفریدم تو را آفریده بزرگی و کرامت دادم تو را بر جمیع مخلوقات خود. (امام خمینی، ۱۳۹۱: ۲۰)

مصنف اکسیرالجنون، جهت تفسیر و توضیح مبحث ادبار و اقبال عقل در آغاز سخن، عقل اول یا فعال را به عنوان اولین مخلوق خداوند، معرفی می کند:

در حدیث آمد که یزدان مجید عقل را پیش از همه خلق آفرید
ای برادر این نه عقل احوال است بلکه فعال است و عقل اول است

(اکسیرالجنون: ۵۰)

«عقل فعال همان عقل دهم است که در سلسله عقول طولی قرار دارد و در زبان شریعت به نام‌های روح القدس، شدید القوی، جبرئیل و ملائکه مقربین نامیده می‌شود و فلهوین او را روان بخش می‌گویند. (سجادی، ۱۳۷۸، ج ۱، ۲۳۹)

فارابی عقل فعال را موجودی مافوق عالم طبیعت می‌داند که خارج از ماده و قائم به نفس است. کار عقل فعال اعطای مبدأ و نیرویی است که انسان را به سوی کمال راهبری می‌کند. او می‌نویسد: «کار عقل فعال توجه به انسان و رساندن او به سعادت است.» (فارابی، ۱۳۹۶، ۳۲)
فارابی معتقد است، معرفت جامع به هستی با اتصال به عقل فعال به دست می‌آید و عقل فعال را واهب الصور می‌نامد که دائماً به اشیاء و جهان ماده، شکل و صورت افاضه می‌کند و پرتوی از این فعل و انفعالات را در عقل بشر ممکن می‌سازد. (waltera.1986:246)

پرتوی از عقل آن پرخرد بر وجود آدم مسجود زد

(اکسیرالجنون: ۵۷)

به عبارتی، عقل اول همان عقل فعال است که واسطه‌ی فیض وجودی به عقول جزوی و به مثابه‌ی پیر و مراد آگاه است.

عقل جزوی در مثل چون ماه دان نزد عقل پیر شمس راه دان

(اکسیرالجنون: ۵۶)

در رابطه با مبحث ادبار و اقبال عقل، در متن حدیث منسوب به امام صادق (ع) دو دیدگاه مطرح است:

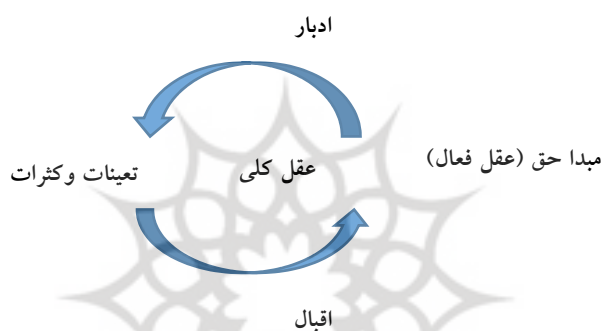
الف) ادبار و اقبال عقل اول یا همان عقل فعال.

ب) ادبار و اقبال عقول جزئی که وجود خود را از عقل اول (عقل فعال)، کسب کرده‌اند. این مطلب را مصنف اکسیرالجنون با ابیاتی تمثیلی، ساده و عوام فهم شرح و تفسیر می‌نماید.

۱.۱.۲ ادبار و اقبال عقل کلی

حقیقت ادبار عقل کلی، عبارت از ظهور نور آن از ماورای حجاب های غیبی در مرآئی تعینات خلقیه به ترتیب نزولی مرتبه بعد مرتبه تا نزول به حضرت شهادت مطلقه که طبیعت الكل مرآت آن است. این اقبال کمال اتصال بین عوالم و شدت آنهاست و این قول حق تعالی به اقبال و ادبار، از قول تکوینی است.

از آنجا که، در قوس صعود و نزول و در حرکات دوریه، مبدأ و منتها یکی است، پس اقبال به غیب مطلق، عین ادبار و ادبار عین اقبال خواهد بود. (امام خمینی، ۱۳۹۱: ۱۳ و ۱۴)

۲.۱.۲ ادبار عقول جزئی

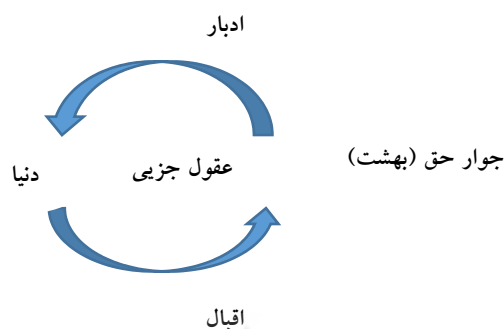
ادبار عقول جزئی، عبارت است از توجه آنها به کثرات و اشتغال به تعینات برای اکتساب کمال و ارتزاق روحانی و ترقیات باطنیه روحیه که بدون وقوع در این کثرت صورت نگیرد و این به یک معنی خطیئه آدم (ع) است. اوبه واسطه تسلط شیطان، از درخت گندم تناول نمود. پس از آن، توجه به باب کثرت مفتوح و راه کمال و استکمال، جلا و استجلا باز شد. (امام خمینی، ۱۳۹۱: ۱۵)

مصنف اکسیرالجنون، بازگشت آدم به سوی پروردگار را نیز در قالب سفر مطرح می کند:

آدم را برخیز و مردانه شتاب	شو سوار توبه رحمت را بیاب
چون بدیدی زلت و عصیان خویش	نک بین عز عنایت پیش پیش
یوسف را از قعر چه بیرون خرام	رغم اخوان حسود زشت و خام
تو گریزانی ز اذرهای مرگ	مؤتلف اندر قضای آب و برگ

کی رسی در کوی اسرایلیان تا تو اندر گور تن هستی نهان

(اکسیرالجنون: ۵۵)

۳.۱.۲ مراحل هبوط عقل از نظر ملا صدرا

ملا صدرا در رابطه با ادبار و اقبال عقل، بر این باور است که در اولین مرتبه ی نزول و هبوط، ابتدا عقل بود و بعد از آن به نفس مبدل گشت؛ سپس طبع و بعد صورت و به دنبال آن جسم شد و اما در مرحله ی صعود و رجعت به حق (اقبال)، ابتدا جسم بود و سپس صورتی پس از صورت دیگر و در پی آن نفسی بعد نفس دیگر و در پایان عقل هیولائی ساده بود و پس عقل اول و بعد عقل بالملکه و بعد از آن عقل منفعل نفسانی که از صورتی به صورت دیگر انتقال می یابد و مرحله ی بعد، عقل مستفاد و بعد از این مراتب، عقل بالفعل است که با تمامی صور معقولات و یا بیشتر آنها اتحاد دارد و در پایان عقل فعال گشت و در آنجا بازگشت به جایی که از آن فرود آمده بود. (صدرا، ۱۳۸۳، ج ۱: ۳۳۰)

در اکسیرالجنون در پایان سفر معنوی و روحانی، عقل با پشت سر گذاشتن مراحل مختلف به اقبال می رسد و تبدیل به عقل فعال می شود:

عقل از ادبار در اقبال شد زن سپس از امر حق فعال شد

(اکسیرالجنون: ۹۵)

۴.۱.۲ جنود عقل و جهل

امام صادق - علیه السلام - در ادامه توضیحات خود می فرماید: «پس از خلق عقل، قرار داد از برای عقل هفتاد و پنج لشکر. چون جهل فرمود به من نیز عطا کن؛ پس عطا فرمود به او نیز هفتاد و پنج لشکر.» (خمینی، ۱۳۹۱: ۱۳)

عزالدین کاشانی نیز، شناخت نفس را منوط به شناخت همه ی جنود ملکی و شیطانی و حقایق جسمانی و روحانی می داند. (عزالدین کاشانی، ۱۳۷۶: ۹۰) در اکسیر الجنون، رسیدن به اقبال و نجات از ادبار، نتیجه ی پیروزی جنود عقل بر جهل است که پس از غلبه بر نفس، میسر می گردد:

آن جنود عقل بر خوردار شد چون سگ نفس امل بردار شد

(اکسیر الجنون: ۹۵)

مصنف اکسیر الجنون پس از بیان مقدمه ای کوتاه درباره عقل و مراتب آن، به محور اصلی کلام خود که همان مسئله ادبار و اقبال عقل است؛ باز می گردد:

این سخن را هست شرحی بس عریض	گویمت زین پس شوی زو، مستفیض
این زمان گوید حدیث عقل و جان	شرحی از اقبال و ادبارم بران
هم در اقبالم بشو تو راز گو	هم در ادبارم بشو تو پرده جو
مجملی گویم من از اقبال او	هم ز ادبارش تو را، ای راز جو

(اکسیر الجنون: ۶۰)

مصنف در منظومه ی اکسیر الجنون و تحریر الفنون، شرح تمثیلی بازگشت عقل به جایگاه اصلی و اولیه خود (اقبال) را در قالب سفری اسطوره ای/عرفانی بیان می کند. در ادامه به تحلیل مراحل سفر عقل و تطبیق آن با الگوی سفر قهرمان کمپبل، خواهیم پرداخت.

۳. تحلیل الگوی سفر قهرمان کمپیل در سفر عقل

۱.۳ مراحل پیش از عزیمت

۱.۱.۳ ندای فراخوان یا دعوت به ما چرا

دست سرنوشت در این مرحله قهرمان را با ندایی به خود می‌خواند و مرکز ثقل او را از چهار چوب‌های جامعه به سوی قلمروی ناشناخته و پر خطر می‌گرداند. (کمپیل، ۱۳۸۵: ۶۴) «خدایان به حریم نامرئی خود نشسته اند تاهرنمایی مخلوقات خود را ببینند و این شروع سفر است. به اعتقاد کمپیل چرخه کیهانی در وجه آفاقی نیز آغازی و انجामी دارد که باید از مکانی فیزیکی و خاکی شروع شود.» (نامور مطلق و عوضی پور، ۱۳۹۸: ۱۲۸)

در سفر اسطوره ای / عرفانی در منظومه اکسیرالجنون، ندایی از جانب حق، عقل را به حرکت یا رحلت به سوی خود دعوت می‌کند:

چون خطایش کرد کای نیکو لقا	أَذْبِرْ عَنَّا ثَمَّ أَقْبِلْ نَحْنَا
یعنی ای اسکندر ملک وجود	رو سفر بگزین تو در ظلمات خود
رو به ظلمات فنا سیری نما	تا بیابی چشمهٔ نور بقا

(اکسیرالجنون: ۵۵)

در این مرحله قهرمان ممکن است با اراده خود و یا اجبار ماموری مهربان و یا بدخواه به سرزمین‌های دور برود. این ندا چنان که اهل تصوف بیان می‌کنند، نشانه بیداری خویشتن است. (کمپیل، ۱۳۸۵: ۶۶)

مصنف اکسیرالجنون، عقل کلی را به «اسکندر ملک وجود» تشبیه می‌کند که ادبار آن، سفر به تاریکی (تعینات) است و اقبال آن از طریق فناء کلی و رسیدن به مرحله ی بقاء بالله حاصل می‌شود که همان مقام نخستین است:

این سفر از حق به حق باشد، بدان بی زر و بی توشه و بی خانمان

(اکسیرالجنون: ۵۵)

درسفر معنوی و روحی در عرفان، سالک با سیر نزولی از عالم اطلاق به تقیید سیر کرده و منازل و عوالمی را پیموده تا به عالم جسمانی رسیده است. پس از این باید به سیر صعودی پردازد و به عالم اول بازگردد تا انسان کامل شود. (شبستری، ۱۳۸۶: ۱۶۵)

بررسی تطبیقی الگوی سفر قهرمان ... (طیبه وطن پرست پاریزی و دیگران) ۳۵۹

رفته رفته می رود آن ذوفنون تا به حق کانا الیه راجعون

(اکسیرالجنون: ۵۲)

۲.۱.۳ قهرمان مردد و ردِ دعوت

مرحله ی دوم رد دعوت است و قهرمان نمی خواهد از چارچوب امن خود خارج شود؛ اما در نهایت به یاری «امداد غیبی» راهی سفر می شود.

در ماجرای بازگشت عقل جزیی (آدم) به سوی پروردگار، آدم با وسوسه شیطان از فرمان حق سرپیچی می کند و با نوشیدن باده گندم از مسیر حق دور مانده و به دلیل موثلف گشتن در هوای آب و برگ، از مسیر بازگشت به سوی پروردگار غافل می شود:

قصد عصیان کرد چون خود را بدید جرعه ای از باده گندم چشید
طشت رسوایی اش از بام افتاد چون که خود را در هوای خویش داد

(اکسیرالجنون: ۵۸)

اما امداد غیبی از جانب حق او را با سوار شدن بر مرکب توبه به سوی خود، فرا می خواند:

درهمی باز و گشاد است از کرم غوطه خور، در بحر رحمت از ندم

(اکسیرالجنون: ۵۹)

در این مرحله مصنف، قهرمان سفر (عقل) را از سرپیچی از فرمان حق برحذر می دارد و با تلمیح به داستان حضرت یونس، بر این مضمون تاکید بیشتری می نماید:

تنگ دل شد یونس از فرمان حق رو ترش بنمود از احسان حق
از مقام ابتلا او می گریخت شیشه صبر و وفا بشکست و ریخت
چون شد اندر محبس حق مستقیم شد مسیح قدر حق را آن الیم

(اکسیرالجنون: ۷۰)

۳.۱.۳ امدادهای غیبی

آنان که به دعوت پاسخ مثبت داده اند؛ در اولین مرحله سفر با موجودی حمایتگر روبه رو می شوند که معمولاً در هیئت عجوزه ای زشت یا یک پیرمرد ظاهر می شود و طلسمی را به اومی

دهد که در برابر نیروهای هیولاشی که در راه هستند از او محافظت می‌کند. در اسطوره‌های عمیق‌تر این نقش، بر عهده‌ی شخصیت بزرگ "راهنما" است. (کمپبل، ۱۳۸۵: ۸۰) نمونه‌ی مثالی این یاور اساطیری در فرهنگ صوفیان خضر است که در سیر و سلوک، راهنمای ایشان است. مولوی استاد را عین راه می‌داند و معتقد است، هدایت پیر و مرشد هم ارائه‌ی طریق است و هم رسیدن به مطلوب؛ زیرا اتصال به استاد کامل، عین اتصال به حق است. (همایی، ۱۳۸۵: ج ۲: ۶۱۶)

مصنف اکسیرالجنون وجود پیر و مرشد را برای مسافر ضروری می‌داند؛ زیرا بدون ولی و مرشد سلوک به سوی حق ممکن نیست. در آغاز دعوت و حرکت عقل اول، مصنف اکسیرالجنون می‌گوید:

لیک این ره را مرو تو بی دلیل خضر را برگیر و کن قصد سبیل
سایه پیر است همچون کهربا کور سازد ازدهای راه را

(اکسیرالجنون: ۶۴)

ازدهای راه در اینجا استعاره از هواهای نفسانی و جنود جهل (نیروهای هیولاشی) است که جنود عقل باید بر آن‌ها غلبه کنند. و در مسیر بازگشت عقل جزیی (آدم) نیز لزوم پیروی از راهنما و مرشد را یاد آور می‌شود:

با دوچشم و روز امن و شاه راه بی دلیل از راه نتوان یافت چاه
هین مرو بی پیر اندر ظلام گرچه داری صد چو اسکندر غلام

(اکسیرالجنون: ۶۴)

۴.۱.۳ قهرمان متعهد و عبور از آستانه

«قهرمان در این مرحله به دنیای مرموز و جدیدی وارد می‌شود که قوانین آن نیز برای او ناشناخته است و بر تفاوت این دنیا با دنیای پیشین تاکید می‌شود.» (کمپبل، ۱۳۸۵: ۸۵)
در نقد اسطوره‌ای، سفر کهن‌الگویی روایی است که بر طبق آن قهرمان اصلی برای رسیدن به کمال یا هدف نهایی باید بر مجموعه‌ای از مشکلات و موانع پیروز گردد. (قائمی، ۱۳۸۸: ۱۲۴)

بررسی تطبیقی الگوی سفر قهرمان ... (طیبه وطن پرست پاریزی و دیگران) ۳۶۱

مصنف در اکسیرالجنون وادی جدید را که ورود به آن با فنای قهرمان (عقل اول و عقل جزیی) همراه است این گونه پر مخاطره و دهشت انگیز توصیف می کند:

آب این وادی همه خون دل است	صدهزارش خوف در هر منزل است
سنبلس از جعد سیمین عارضان	خشتش از خاک غذا ر گلرخان
گوی چوگانش سران سروران	چوب چوگانش عظام مهتران
غیر لاله گل نمی روید در او	بس که از خون سبزه تر کرده گلو
اندرو بس آرزوها خاک شد	هر که کو را نه در او چالاک شد

(اکسیرالجنون: ۶۳)

۵.۱.۳ شکم نهنگ یا عبور از تاریکی

گذرا از آستان جادویی، مرحله ی انتقال انسان به سپهری دیگر است که دوباره در آن متولد می شود و این عقیده به صورت شکم نهنگ و به عنوان رحم جهان، نمادین شده است. در این مرحله قهرمان به جای پیروزی یا تسلیم در این خان بلعیده می شود، گویی مرده است. قهرمان به جای پرداختن به مادیات به درون می رود تا بهتر بیندیشد و دریابد چیزی جز مشت خاک نیست؛ اما با روحی فناپذیر. (واحد دوست، ۱۳۷۹: ۲۲۴)

دریافت پدیدارشناسانه اخیر، سبب بروز «بیداری بزرگ» در نهاد قهرمان شده او را برای فناپذیری از من و تبدیل شدن به زر خود آماده می کند؛ از همین رو «عبور از آستان» سویه ای از بیداری خویشتن به مدد فنا شدن است. هیچ موجودی با وجود نسبی و استقرار در طبیعت نمی تواند به مرحله ای برتر نایل گردد، مگر آن که زیستن برایش متوقف شود. (کمپیل، ۱۳۸۵: ۹۷) در مسیر سفر بازگشت دوباره عقل کلی و جزئی که به "اقبال عقل" تعبیر شده است؛ یکی از شروط رجعت عقل به جایگاه پیشین خود، فنا و مرگ از این وجود ظاهری و مادی است. چنان که در آغاز سفر از زبان حق، لازمه بقای عقل را سیر در ظلمات فنا معرفی می کند:

رو، به ظلمات فنا سیری نما	تا بیابی چشمه نور بقا
خیز مردانه به ره اسکندر	تا به سرحد غروب جان بر آ

(اکسیرالجنون: ۵۴)

اسکندر استعاره از عقل است.

از نظر عارفان، دهشت‌انگیزترین گام، گذر از چاه تن و عالم ادنی است. برای تبدیل شدن به قهرمان حماسی عرفان، باید از قید و بند من و خواسته‌های آن گذشت. مصنف در اکسیرالجنون، رجعت عقل جزئی (بازگشت آدم پس از رانده شدن از بهشت) را هم منوط به مرگ و فنا از هستی تن و آب و برگ دنیایی می‌داند:

تو گریزانی ز اژدرهای مرگ مئوتلف اندر فضای آب و برگ
چاه تن را وا گذارید ای گروه زود بشتابید در جاه و شکوه

(اکسیرالجنون: ۵۵)

چاه تن در بیت فوق، نماد همان تاریکی و شکم نهنگ در الگوی سفر قهرمان است که با رها شدن از آن قهرمان (عقل) به فنا رسیده و به حیات جاودان (جاه و شکوه) دست می‌یابد.

۲.۳ مرحله عبور از تشرف یافتگی و حصول پیروزی پس از غائب بودن مطلوب و موانع

۱.۲.۳ آزمون‌ها

ریاضت و امتحان: «پس از گذشتن از آستانه و رسیدن به مرحله ی تشرف، قهرمان در مسیر آزمون‌ها قدم می‌گذارد و کشف می‌کند که نیرویی خیر خواه او را حمایت می‌کند و اکنون باید اژدهایان را کشت.» (کمپیل، ۱۳۸۵: ۱۹۲)

چیرگی قهرمان بر اژدها به معنی پیروزی «من» بر گرایش‌های قهقرایی است. «من» نمی‌تواند پیروز شود، مگر اینکه نخست تاریکی را تحت سلطه بگیرد و بر آن پیروز شود. (شوالیه و گریبان، ۱۳۹۹: ۱۳۱)

در مسیر سفر عرفانی عقل از مبدأ ادبار به مقصد اقبال، همچون سایر سفرهای روحانی، مسافر با «تحمل یک سلسله ریاضت، رنج و شکنجه‌ها از مرحله بی‌خبری و خامی به مرحله ی بلوغ و کمال می‌رسد و فرجام این مسیر به استحاله و دگرگونی قهرمان سفر می‌انجامد.» (گرین و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۷۹)

امتحان‌ها آردت در این سفر می‌زند بر جان تو هر دم شرر

(اکسیرالجنون: ۵۳)

و حقیقت امتحان حضرت حق، فنا و موت در راه اوست:

بررسی تطبیقی الگوی سفر قهرمان ... (طیبه وطن پرست پاریزی و دیگران) ۳۶۳

موت را، حق امتحان خلق کرد تا درآید از درون گرد، مرد
گفت حق گر دوستداران منید موت را از جان و دل طالب شوید

(اکسیرالجنون: ۹۲)

مصنف اکسیرالجنون، این حقیقت را با مناظره ی تمثیلی گندم و آسیاب، مطرح می کند و بیان می دارد که چگونه گندم با تحمل رنج آسیاب، لایق بزم شاهان و خوان کریمان می شود. با امتحان خلق توسط خداوند، انسان ها از یکدیگر ممتاز می شوند:

لاجرم ما امتحان و فتنه را خوش محک کردیم جمع خوشه را
تا که بی مغزان جان رسوا شدند لَئِیْنِی کَنْت تُرَاباً بَر زَنْد

(اکسیرالجنون: ۹۲)

در بیان عصیان ورزیدن حضرت آدم- علیه السلام- حب دنیا و غرور، راعلت ادبار آدم از درگاه حق می داند:

حب دنیا شد عصى و عجیش غوی مانده از ثم اجنبه فهدی
وبدین ترتیب مرحله امتحان آدم فرا می رسد:
آدمالاتقر با هذالشجر تا نیفتی در بلا و در خطر
آدمادبار گیر از درگهم زاین شجر دوری گزین از خرگهم
چون به نهی افتاد، نفی اثبات شد لا علم افراشت الا مات شد

(اکسیرالجنون: ۵۹)

کلمه توحید مرکب از نفی و اثبات است، اولش نفی است و آخرش اثبات. نفی در مقام ادبار است و اثبات در مقام اقبال. لا عبارت از نفی توحید است که مقام کثرت است و الا مقام اثبات است که وحدت است. (حاشیه اکسیرالجنون: ۶۳)

۲.۲.۳ مشاور اعظم و ملاقات با خدا بانو،

این مرحله از الگوی کمپیل در سفر اسطوره ای عقل مشاهده نمی شود.

۳.۲.۳ فریبندگی: رهنی شیطان مبارزه با هواهای نفسانی (زن وسوسه گر)

«این مرحله همچون جاده ی آزمون ها پر از مخاطره است. قهرمان با وسوسه های نفسانی روبه رو می شود که باید بر آن ها چیره شود و یا از آن ها دوری کند.» (کمپیل، ۱۳۸۵: ۴۰)

جهاد با نفس اماره از اصول اساسی عرفان است. انسان به وسیله مبارزه با خواسته های نفسانی به گونه ای پاک و صافی می گردد که به مرحله شهود و مکاشفه می رسد و در می یابد موجودی به غیر از خدا نیست. ابتدای سلوک، معرفت و تحصیل علم است، میانه ی راه مبارزه با نفس (جهاد اکبر) است و نتیجه نهایی سلوک، خودشناسی و درک وحدت است. (ابن عربی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۲۷۲)

در اکسیر الجنون، یکی از مراحل سفر عقل از ادبار به سوی اقبال، مبارزه با نفس است. مصنف نفس اماره، را از اسباب فرعونیت و گمراهی معرفی می کند و این مرحله، لازمه ی ورود به گام بعدی یعنی؛ مرحله ی توبه است:

هست فرعونی ز نفس خود پرست نفس را انداز در واحد پرست

(اکسیر الجنون: ۸۶)

گاو نفس بی حیا را سر برید ز استخوان عصعشش زنده شوید
توبه حق این چنین باشد مدام نفس کشتن زنده گشتن والسلام

(اکسیر الجنون: ۹۲)

از آنجا که

اساس جمله مقامات و مفتاح جمله خیرات و اصل همه منازل و معاملات قلبی و قالبی توبه است و آلودگان الواث ذنوت را جز ذنوب مطهر او، پاک نگرداند و منغمسان بحر معاصی را جز سفینه ی او به ساحل نجات نرساند (وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأَلَيْكَ هُمُ الظَّالِمُونَ). (کاشانی، ۱۳۷۶: ۳۷۰)

مصنف در اکسیر الجنون شرط ورود قهرمان به مرحله بعد را توبه می داند.

۴.۲.۳ دوستی (آشتی) با پدر

در این مرحله قهرمان باید با چیزی که بیشترین قدرت را در زندگی او دارد، روبه رو شود. خدایی که اگرچه بر گنهکاران خشمگین می شود؛ اما به میل و اراده ی خود که در لغت نامه

بررسی تطبیقی الگوی سفر قهرمان ... (طیبه وطن پرست پاریزی و دیگران) ۳۶۵

سنتی مسیحیان «رحمت الهی» (mercy) و نیروی خدا که قلب را متحول می کند، فیض الهی (grace) همواره مایه ی امیدواری قهرمان در سفر به سوی او می باشد. در بیشتر اسطوره ها تصاویر عدالت و خشم یکسان توصیف شده اند تا قلب آرام گیرد و به تازیانه ی مجازات، نیاز نباشد. (کمپیل، ۱۳۸۵: ۴۰)

آشتی در این مرحله یکی شدن با خداست. فرد باید از "من خود" (ego) رها شود و باور داشته باشد که پدر بخشنده است و تنها کسانی را به خانه ی خود راه می دهد که تمام آزمون ها را پشت سر گذاشته اند. (کمپیل، ۱۳۸۵: ۱۳۴) (معنای کلی عمل قهرمان، یگانگی هولناک خویشتن (self) با چیزی است که قبلاً بیگانه به حساب می آمد و محو ارزش هایی بوده که در زندگی عادی مهم به نظر می رسید. (کمپیل، ۱۳۸۵: ۲۲۴)

دراکسیرالجنون، عقل جزیی پس از آن که از گناه خود پشیمان گشته و به سوی حق عزیمت کرده است، با این خطاب حق روبه رو می شود:

ما خدای عادل و بخشنده ایم دستگیر عاجز و درمانده ایم
(رحمت الهی: mercy)

چون دلت بشکست از سنگ فراق اشک باران گشت چشمت از شفاق
(پشت سر گذاشتن آزمون ها)

خویش را در سیل گریه باختی تا به بحر رحمتم انداختی
(آشتی با پدر)

اشک مشتاقان به از تسنیم بین عرش لرزد از ضجیع مذنبین

(اکسیرالجنون: ۶۳)

وابلیس به جهت استکبار و گردن کشی در کفر خود باقی ماند:

او ز استکبار و از گردن کشی ماند در کفر بما عَوِیْتَنی

(اکسیرالجنون: ۶۰)

مصنف در این بخش، با اشاره به توبه حضرت آدم و نوازش او از سمت حق و تلمیح به داستان یوسف (ع)، حقیقت حضرت آدم و ترک اولای او را مطرح می کند و پس از آن به مرحله عشق و طریق عاشقانه می رسد.

عشق:

یکی از عوامل تاثیر گذار در سفر اسطوره ای /عرفانی عقل در منظومه اکسیرالجنون و اغلب آثار عرفانی در زبان فارسی که نقش مهمی را در پیروزی قهرمان ایفا می کند؛مبحث عشق است. بایزید بسطامی، صوفی گری را در عشق ورزیدن به خدا توصیف می کند و برای سالک عاشق، سیرو سفری را به تصویر می کشد که به پایان سفر اسطوره ای کمپیل، بی شباهت نیست.

او(سالک) در فضای بی نهایت سیر می کند؛ از قید زمان و مکان آزاد می شود؛ در آسمان پرواز می کند؛ وارد کشتی تنزیه می شود و درخت یگانگی را تماشا می کند. دارای دو بال ماندگاری است که با آنها در بدایت به پرواز در می آید. (طوسی، ۱۳۹۳: ۲۰۹)

اطوار عشق:

عشق را درجات و حالاتی است : گاه اقبال است و گاه ادبار. آن گاه که معشوق روی از وی بر می تابد، عاشق در حضيض ادبار می افتد و اقبال از وی روی می گرداند. اما عاشق جفای معشوق را به جان می خرد و پیوند از او نمی گسلد ، چون جور معشوق منقطع گردید ، آن گاه بی غم عشق رهسپار منزل می شود و داغ عشق بر پیشانی هر که خورد ، اقبال و دولت قرین وی گردد. (شجیعی، ۱۳۷۵: ۴۰)

نیست اندر مخزن کون و مکان گوهری بهتر ز اشک عاشقان

(اکسیرالجنون: ۶۳)

۵.۲.۳ تشرف در سفر عرفانی، خدایگون شدن و خاصیت آیینگی

پس از مرحله آشتی با خدا و رهایی قهرمان از من خویش (فنا) و یگانگی با خداوند(به بقا و جاودانگی) رسیده و «خود را در همه هستی و هستی را در خود می بیند و در خدا می زید.» (کمپیل، ۱۳۸۵: ۱۸۲) این توان بالقوه در همه ی ما هست؛ به عبارتی می توان گفت ،همه موجودات بی خویش اند. (همان جا : ۱۵۶) قهرمان از طریق وجه آفاقی یا چرخه کیهانی به خودشناسی می رسد. جستجوی حق و نیل به وصال او در حقیقت جستجوی خویش و دیدار با خویش است. (پورنامداریان، ۱۳۹۶: ۹۲)

مصنف اکسیرالجنون، رسیدن به حقیقت را مستلزم تحمل رنج طریقت می داند و پس از آن عقل به اقبال می رسد و چون هستی سالک در مغرب ادبار، فانی شود ، شمس جان مقبل و بیدار می گردد و به مقام محبوبی می رسد:

بررسی تطبیقی الگوی سفر قهرمان ... (طیبه وطن پرست پاریزی و دیگران) ۳۶۷

آنچه می خواهی بخواه ای ممتحن ای تو محبوب و حبیب از خلق من

(اکسیرالجنون: ۵۰)

قهرمان و خدای غایی اش (جستجوگر و هدف) درون و برون یک راز واحد می شوند که در مقابل آیینه قرار دارد و در واقع همان راز جهان ظاهر هم هست. عمل بزرگ قهرمان رسیدن به وحدت در عین کثرت و معرفی آن به دیگران است. (کمپیل، ۱۳۸۵: ۴۸)

تو به من عالم به تو وابسته اند در هوایت جمله پر اشکسته اند
خود تو مقصود منی از ممکنات هر دو عالم را نمودم در تو مات

(اکسیرالجنون: ۵۱)

وحدت در عین کثرت، رسیدن به والاترین حد فنا است که در آن عارف سالک حتی فنای خویش را هم با عقل معاش اندیش و هوش دنیوی درک نمی کند؛ یعنی «من» او پله پله از تبّئل به مرتبه ای می رسد که نزد عارفان به فنای فنا، و در باور روان شناسان تحلیلی به «فرامن» موسوم است:

آن دل پرگوهر اهل ولاست کاو فنا اندر فنا اندر فناست
چون که فانی گشت از خود در گذشت مظهر و آینه ی توحید گشت

(اکسیرالجنون: ۹۲)

۶.۲.۳ برکت نهایی

برکت نهایی رسیدن به مقصد نهایی سفر است. تمامی مراحل سفر برای رسیدن به این مرحله است. قهرمان با پیروز شدن بر نیروهای شر، به مقام الوهیتی می رسد که والاترین آرزوی هر فردی است تا جایی که تمام جهان را در برمی گیرد. ظواهر دنیای زمینی و الهی همگی منعکس کننده نیروی کبرایی یک راز یگانه می باشند. این مرحله در اکثر اسطوره ها رسیدن به چشمه آب زندگانی و یا دست یافتن به جام مقدس است. (کمپیل، ۱۳۸۵: ۱۹۹)

مصنف اکسیرالجنون، در آغاز سفر عقل اول، او را اسکندر ملک وجود خطاب می کند که باید با گذر از ظلمات فنا به چشمه بقا دست یابد:

رو به ظلمات فنا سیری نما تا بیابی چشمه نور بقا

چون رسی آنجا بنا کن سد خویش وا ره از یاجوج و مأجوج پریش

(اکسیرالجنون: ۵۴)

۳.۳ بازگشت سفر قهرمان به خانه

پس از نفوذ در سرمنشأ حقیقت و با دریافت فضل و برکت، جستجوی قهرمان به پایان می‌رسد. او من خود را از دست داده ولی رحمت و فضل، آن را به او باز می‌گرداند و دوباره متولد می‌شود. (کمپبل، ۱۳۸۵: ۲۰۳) یگانگی هولناک خویشتن (self) با چیزی که قبلاً بیگانه به حساب می‌آمد؛ مهم‌ترین عمل قهرمان است. (همان‌جا: ۲۲۴)

چون که رستید از وجود هست خویش می‌رسد عفو و عنایت پیش پیش
توبه حق اینچنین باشد مدام نفس کشتن، زنده گشتن والسلام

(اکسیرالجنون: ۹۴)

۱.۳.۳ انتقال قهرمان، فرار جادویی و مرحله امتناع از بازگشت از جمله مراحل در الگوی سفر قهرمان است که در سفر عقل مشاهده نمی‌شود.

۲.۳.۳ رستن قهرمان و نجات از بیرون

قهرمان به یاری نیرویی شناخته که در طول سفر او را حمایت کرده و یا منبعی ناشناخته به زندگی روزمره خود باز می‌گردد. این نیرو، گاه در قالب شخصیت پیری خردمند است؛ «پیر خردمند همان نفس آسمانی یا من ملکوتی یا نفس به صورت مخاطب است که تنها بر نفوسی ظاهر می‌شود که در هستی زمینی خود حکمت ورزیده باشد.» (پورنامداریان، ۱۳۹۶: ۲۵۵)

گشت دست حق، عدوی عقل را کرد ظاهر بر فقیرش فضل را

(اکسیرالجنون: ۹۴)

دست حق، کنایه از عنایت الهی است که دشمنان عقل (جهل و نفس) را می‌کشد و عقل به مراحل بعدی رهسپار می‌شود.

۳.۳.۳ عبور از آستانه بازگشت

«در این مرحله قهرمان می آموزد چگونه حکمتی را که طی سفر آموخته با باقی جهان به اشتراک بگذارد.» (کمپبل، ۱۳۸۵: ۲۴۴)

گاهی در اساطیر، عروج و بازگشت دارای کارکردی سودآور و نیرو بخش برای انسان زمینی بوده است، مانند عروج پرومته در اساطیر یونان به آسمان و آوردن آتش برای بشر. خدای کتاکوآتل در آمریکای میانه بشرگمراه شده ی توبه کار بود؛ روحی که به آسمان رفته و به زمین برمی گشت و مانند مار می خزید و فضیلت، عشق و هنر را به مردم ارائه می داد. (رستگار فسایی، ۱۴۰۰: ۲۱۵)

به اعتقاد صدرا، برای انسان کامل در عقل دو حرکت اقبالی صعودی برای کمال بخشیدن به ذات خویش و دوم حرکت ادباری نزولی برای تکمیل دیگران است. (صدرا، ۱۳۸۴، ج ۱: ۳۳۰) در اکسیر الجنون، عقل پس از پناه بردن به حق و رهایی از بند هوای نفس می تواند دست قوم خود را بگیرد:

رست زان سگ از عنایات صمد دست قوم خویش بگرفت از رشد

(اکسیر الجنون: ۹۴-۹۵)

۴.۳.۳ بازگشت پیروزمندانه، ارباب دو جهان

قهرمان در این مرحله با نفی خویشتن و رسیدن به فنا، برای کفاره ی بزرگ آماده می شود و جاه طلبی اش از دست می رود. دیگر از فنای خویشتن که پیش شرط تولد دوباره است، نمی هراسد؛ بلکه آن را راهی برای یکی شدن نهایی می داند (The great at one meant). ارباب دو جهان شدن، یعنی فارغ از گذشته و آینده "دم را دریافتن" است. (کمپبل، ۱۳۸۵: ۲۴۴)

البته این حالت در صورتی ممکن است که نوعی آگاهی که در انتهای وجه انفسی سفر به قهرمان دست می دهد با نوعی فراآگاهی که در انتهای وجه آفاقی به او دست می دهد، این همان شود تا قاعده عرفانی «تو، آن هستی» فعلیت یابد. (نامور مطلق و عوضی پور، ۱۳۹۸: ۱۳۱)

در این مرحله از سفر قهرمان پیوند بسیاری با اندیشه عرفانی سفر سالک دیده می شود و با اساسی ترین اصطلاحات عرفانی یعنی "مقوله فنا و محو" در یک نسبت قرار می گیرد.

فناپی که به سقوط شعور و اضمحلال وجود از غیر تعبیر می شود. (هوشنگی و حسینی، ۱۴۰۱: ۱۲)

۵.۳.۳ آزاد و رها

در این مرحله قهرمان درست مثل شخصی که لباس های کهنه را به دور انداخته و لباس نو بر تن کند، خویشتن (self) تجسم یافته هم، جسم های فرسوده را به دور اندازد و وارد جسدهای نو می شود. این خویشتن را نمی توان برید یا فرسود و سوزاند. جاودان حاضر، در هر کجا بدون تغییر و بدون حرکت. خویشتن همیشه همان است که بود. (کمپبل، ۱۳۸۴: ۲۴۵)

مراحل شانزدهم و هفدهم را در مضمون ابیات ذیل در انجام سفر عقل در منظومه اکسیرالجنون می توان مشاهده کرد.

عقل جزیی که عاشقانه مراحل سفر را پشت سر گذاشته و از شرنفس چون موسی به حق پناه برده است، به آرامش دست یافته و لایق خلعت لولاک شده است؛ حال ارباب دو جهان می گردد و به آرامشی جاودانه دست می یابد:

او پناه آورد چون موسی به حق حق پناهش داد و رستش از غلق

«آزاد و رها»

خلعت لولاک عاشق را به بر عقل عالم پیش او زیر و زیر

در هنرها از همه او سابق است تاج کرنا مر او را لایق است

«ارباب دو جهان»

(اکسیرالجنون: ۸۶)

در پایان سفر با اعلام رسیدن عقل به مرحله اقبال و بازگشت او به جایگاه پیشین از قول حق، چنین می گوید:

وقت اقبال است و ادبارت گذشت نک بخوان بر ما تو رنج سرگذشت

خوش بیاسای این دم از رنج سفر چیست این دم تا ابد شو مستقر

«ارباب دو جهان»

لذت اندر قدر رنج خود برد هر که از رنجی به آسایش رسد

(اکسیرالجنون: ۵۳)

قهرمان نیرو گرفته از این بینش، آرام و رها در عمل خویش از این که دستانش محل جاری شدن فیض ویراکوچاست، آگاهانه وسیله ی انجام قانون شگفت انگیز می شود. (کمپبل، ۱۳۸۵: ۲۴۴)

عقل اول هم با رسیدن به پایان سفر تبدیل به عقل فعال می شود و مصنف آن را صاحب قدرتی شگفت انگیز می داند که سرمنشا تمام هستی و تعیین کننده ی سرنوشت عالمیان است. همان نیرویی که در دیدگاه کمپبل به ناف هستی تعبیر شده است.

۴. ناف هستی

نتیجه ی سیرو سلوک قهرمان، باز کردن قفل ها و آزاد کردن انرژی در کالبد جهان است و این معجزه یا به صورت فیزیکی که نشان آن چرخه غذایی است و یا به صورت معنوی، ظهور رحمت الهی بر روی زمین است. این جریان از منبعی نامرئی می آید و نقطه ورود آن به جهان مرکز دایره سمبلیک هستی می شود و قهرمان به عنوان تجلی خداوند، خود ناف هستی می شود. بند نافی که انرژی جاودانگی را به زمان منتقل می کند؛ بنابراین ناف هستی و حیات از طریق معجزه ای پایدار و هستی بخش در عمق وجود همه چیز نهفته است. (کمپبل، ۱۳۸۵: ۴۹) البته منظور کمپبل از ناف هستی نقطه ی خاصی در جهان نیست بلکه مفهوم ذهنی کلمه، محور تلاقی جهان اصغر-نفس قهرمان است با جهان اکبر-کیهان (Axis mundi). ناف هستی همه جا هست؛ از آنجا که همه چیز از اوست.

در باور حکما، در جهان موجودی واسطه قرار دارد که هم به ذات خود شعور دارد و هم به معلولات خود. این موجود در هیچ ماده و جسمی حلول ندارد. از مبدأ خویش فیض می گیرد و به جهان می رساند. تمام ادراک ها و شعورها و قدرت های این جهان به کمک فیض و مدد اوست و نظر به اینکه خود آگاه و غیر ماده است، عقل نامیده می شود و چون واسطه فیض بین مبدأ کل و جهان و نیروئی فعال است، آن را «عقل فعال» می خوانند. (مطهری، ۱۳۷۴: ۱۳۴)

به اعتقاد فلاسفه اشراقی، هر کدام از این عقول عرفی، یک نوع از انواع مادی را ایجاد می کند و امور همان نوع را تدبیر می کند. این نظریه که از «مثل افلاطون» گرفته شده است وجود افراد انسان و کمالاتی که به او می رسد را به جوهری مجرد عقلی به نام «رب النوع یا مثال» انسان، مستند می کند. (فیاضی، ۱۳۸۲، ج ۴: ۹۷۶)

در اکسیر الجنون عقل اول پس از پیمودن مسیر سفر عرفانی و پیروزی لشکریانش بر جنود جهل، تبدیل به "عقل فعال" می‌شود. این عقل، مقصود خداوند از خلقت هستی است. تمام عالم طفیل وجود اویند وهم اوست که واسطه اقبال و خذلان سایر موجودات می‌شود:

خود تو مقصود منی از ممکنات	هر دو عالم را نمودم در تو مات
هر چه غیر از تو طفیلت کرده‌ام	ریزه خوار خوان فضلت کرده‌ام
آنکه را خواهی بده اقبال و فر	ورنه خواهی افکنش اندر سقر

(اکسیر الجنون: ۵۵)

انجام ادبار و رسیدن عقل به اقبال:

در اکسیر الجنون در توصیف عقل فعال که مرتبه ی پایان سفر است، می‌گوید
آن جنود عقل بر خوردار شد چون سگ نفس امل بردار شد
عقل از ادبار در اقبال شد زان سپس، از امر حق فعال شد

(اکسیر الجنون: ۹۸)

این چراغ از شمع جان افروخته غیر حق را او به کلی سوخته
گشت کنزاً را بود مفتاح باب تا لکی اعرّف بود او را ایاب
رفته رفته می‌رود آن ذوفنون تا به حق کانا الیه راجعون
ای برادر این نه عقل احوال است بلکه فعال است و عقل اول است

(اکسیر الجنون: ۵۰)

عقل جزئی نیز با طی مراحل کمال می‌تواند متصل و متحد با عقل فعال شود و به واسطه ی آن به نور حق منور گردد و با تخلق به اخلاق روحانین مجرد، تام و بالفعل شده و کلیت پیدا کند و این همان چیزی است که عرفا در پی‌ آنند تا مستقیماً از منبع نور کسب فیض کنند و عقلی که در نظر عرفا مورد نکوهش قرار می‌گیرد، عقلی است که به کمال نرسیده باشد. (حسینی و دیگران، ۱۳۹۷: ۹۹)

مصنف در اکسیر الجنون، مقام آدم را پس از ندامت از نافرمانی و عصیان و بازگشت به سوی حق، مرکز هستی می‌داند و این گونه توصیف می‌کند:

آدمای کعبهٔ املاک من ای خزینه گوهر افلاک من

من تو را از خاک جنت رشته ام نور خود در خاک تو بسرشته ام

(اکسیرالجنون: ۶۱)

۵. نتیجه گیری

منظومه عرفانی / ادبی و تمثیلی اکسیرالجنون و تحریر الفنون، از آثار دوره بازگشت ادبی است. تعلیم آداب طریقت و مراحل سیر و سلوک و بیان نکات تعلیمی و آموزنده در محیط تشیع، هدف اصلی مصنف است. از موضوعات اصلی در این اثر، مبحث ادبار و اقبال عقل است. تفسیری عرفانی و تمثیلی از حدیث «جنود عقل و جهل» طبق حدیث مذکور عقل اول نخستین و محبوبترین مخلوق خداوند است؛ زیرا در پذیرش فرمان حق که امر فرمود: «ادبر و اقبل» سرکشی نکرد. سایر عقول جزئی از پرتو نور عقل اول، وجود یافته اند و در مرتبه ادبار و اقبال قرار می گیرند. در رابطه با ادبار و اقبال عقل دودیدگاه مطرح شده است: ۱- ادبار و اقبال عقل اول (فعال) که ادبار آن نزول در مرتبه ی تعینات است و با رجعت به سمت حق به مرحله ی اقبال می رسد و تبدیل به عقل فعال می شود و این سفر تکوینی از حق به حق است. ۲- ادبار و اقبال عقول جزئی که مراد از ادبار آن، هبوط حضرت آدم (ع) از بهشت است به سرای خاکی و با پذیرش توبه ی او از سمت حق دوباره به سر منزل اصلی خود بر می گردد و به اقبال می رسد و این سفر از خلق به حق است. وجه مشترک هر دو مرحله در این است که رسیدن از ادبار به اقبال مستلزم موت اختیاری یا همان فنا از مادیات و نفسانیات و رسیدن به بقا بالله است. مصنف اکسیرالجنون جهت تفسیر عرفانی، مبحث ادبار و اقبال عقل را در قالب سفری اسطوره ای / عرفانی بیان می کند که با الگوی سفر قهرمان جوزف کمپل، مطابقت زیادی دارد. بر طبق این الگو قهرمان در سه مرحله ی حرکت یا عزیمت، تشرف و بازگشت که هر مرحله نیز دارای بخش های مختلف است؛ از سرزمینی شناخته شده به سرزمینی ناشناخته که با خطرات و نیروهای هیولاشی همراه است، سفری اسطوره ای را طی می کند. در پایان سفر به مقام فنا دست می یابد و به مرحله کثرت در وحدت می رسد. حاصل این فنا، آرامشی ابدی و رهایی از آشفتگی ها و خود پرستی است. قهرمان با کسب نیرویی شگفت انگیز تبدیل به نیروی موثر در هستی (ناف هستی) می شود. در جریان سفر عقل در منظومه اکسیرالجنون، قهرمان (عقل اول) تبدیل به عقل فعال می شود؛ از مبدا خویش فیض می گیرد و به تمام جهان می رساند و هم اوست که مایه سعادت و شقاوت موجودات جهان خواهد بود.

کاربست الگوی سفر قهرمان کمپبل در اکسیرالجنون، نشان می‌دهد ادبیات عرفانی؛ هرچند در دوره بازگشت ادبی، تقلیدی از عرفان سده‌های پیشین است، ولی جایگاه خوبی برای طرح و مطالعه بسیاری از مباحث و موضوعات چالشی روان‌شناسی تحلیلی کارل گوستاو یونگ و پیروان مکتب او؛ از جمله جوزف کمپبل است.

کتاب‌نامه

- ابن عربی، محی‌الدین (۱۳۹۳)، *فتوحات مکیه*، جلد دوم، مترجم محمد خواجوی، تهران، مولی.
- اکسیرالجنون و تحریر *الغنون*، نسخه خطی موجود در موزه و کتابخانه ملک، تهران.
- امام خمینی، روح‌الله (۱۳۹۱)، *شرح حدیث جنود عقل و جهل*: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- ایرج‌پور، محمدابراهیم (۱۳۹۰)، «بازنگری در عرفان قاجار»، *نشریه ادب و زبان دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، دوره جدید، شماره ۲۹ (پیاپی ۲۶)، صص ۲۳-۳۳.
- پور نامداریان، تقی (۱۳۹۶)، *رمز و داستان‌های رمزی*، چاپ نهم، تهران: علمی.
- حسینی نیک، سیدمحمد، گلستانی، سیدهاشم، فتحعلی اکبری، (۱۳۹۷)، «*عقل از دیدگاه ملاهادی سبزواری*»، *خردنامه صدرا*، پاییز، دوره ۲۴، شماره ۹۳، صص ۸۵-۱۰۲.
- خاتمی، احمد (۱۳۸۰)، *تاریخ ادبیات ایران در دوره بازگشت ادبی از سقوط صفویه تا استقرار مشروطه*، چاپ دوم، تهران: نشر پایا.
- رستگار فسایی، منصور (۱۴۰۰)، *پیکرگردانی در اساطیر*، چاپ سوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۵)، *دنبال جستجو در تصوف ایران*، چاپ ششم، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- ژان ژاک شوالیه، آلن گریبان (۱۳۹۹)، *فرهنگ نمادها*، مترجم سودابه فضایی، تهران: کتابسرای نیک.
- سجادی، سید جعفر (۱۳۷۸)، *فرهنگ اصطلاحات فلسفی ملاصدرا*، ج ۱: چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شبستری، محمود (۱۳۸۶)، *گلشن راز*، تصحیح بهروز ثروتیان، چاپ دوم: انتشارات شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- شجعی، پوران (۱۳۷۵)، *صور معنایی در مکتب دروگرایی*، تهران: نشر ویرایش.
- طوسی، ابونصر سراج (۱۳۹۳)، *اللمع فی التصوف، تصحیح و تحشیه رینوالدین آلن نیکلسون*، ترجمه مهدی حجتی، تهران: اساطیر.
- طیب زاده، داوود (۱۳۹۵)، *تاریخ تکامل تصوف و عرفان اسلامی در ایران*، چاپ اول، تهران: میراث ماندگار.
- فارابی، ابونصر محمد (۱۳۹۶)، *سیاست‌المدنیة*، ترجمه حسن ملکشاهی، چاپ سوم: سروش.

بررسی تطبیقی الگوی سفر قهرمان ... (طیبه وطن پرست پاریزی و دیگران) ۳۷۵

- فیاضی، غلامرضا (۱۳۸۲)، *تعلیقات بر نهاییه الحکمه*، ج ۴، قم: موسسه نشر آثار امام خمینی.
- قائم، فرزاد (۱۳۸۸)، «تحلیل سیرالعبادالی المعاد سنایی غزنوی براساس روش نقد اسطوره ای کهن الگویی» فصلنامه ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء، شماره ۱، صص ۱۲۲-۱۴۸.
- کاشانی، عزالدین محمود بن علی (۱۳۷۶)، *مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه*، به تصحیح همایی، جلال الدین، قم.
- کربن، هانری (۱۳۸۴)، *اسلام در سرزمین ایران*، ترجمه رضا کوهکن، جلد اول، تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۷)، *اصول کافی*، ترجمه و شرح محمد باقر کمره ای، ج ۱، چاپ دهم: انتشارات اسوه.
- کمپیل، جوزف (۱۳۸۵)، *قهرمان هزار چهره*، ترجمه شادی خسرو پناه، چاپ اول، مشهد: نشر گل آفتاب.
- کمپیل، جوزف (۱۳۸۱)، *اساطیر ایران و ادای دین*، ترجمه ع. ابهرامی، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زبان.
- گرین، ویلفرد و دیگران (۱۳۸۳)، *مبانی نقد ادبی*، ترجمه فرزانه طاهری، تهران: نیلوفر.
- گودرزی، کوروش (۱۴۰۰)، *اساطیر و تصوف*، چاپ دوم، لرستان: اردوی سوره.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۴)، *مجموعه آثار*، ج ۳، مقالات فلسفی، تهران: چاپ دوم: نشر صدرا.
- ملاصدرا (۱۳۸۴)، *شرح اصول کافی*، به تصحیح آیت الله رضا استادی، جلد اول، تهران: انتشارات بنیاد حکمت اسلام ملاصدرا.
- نامور مطلق، بهمن و بهروز عوض پور (۱۳۹۸)، *اسطوره و اسطوره شناختی نزد جوزف کمپیل*، تهران: موعام.
- واحد دوست، مهوش (۱۳۷۹)، *نهادینه های اساطیری در شاهنامه*، ویرایش دوم، تهران: سروش.
- وطن پرست، طیبه (۱۴۰۰)، *تصحیح نسخه خطی «منظومه اکسیرالجنون و تحریرالفنون»*، پایان نامه دکتری تخصصی زبان و ادبیات فارسی، تهران، دانشگاه پیام نور.
- همایی، جلال الدین (۱۳۸۵)، *مولوی نامه (مولوی چه می گوید)*، تهران، هما.
- هوشنگی، مجید و توفیق حسینی (۱۴۰۱)، «تحلیل عرفانی اسطوره مانوی سفر هرمزدبغ به سرزمین تاریکی»، *دوفصلنامه کهن نامه ادب فارسی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان صص ۳۷۳-۳۹۸.